

Az identitás eldologiasodó tendenciája

PRW587

2024. december 29.

Tartalom

1. Bevezetés	1
1.1. Az identitás elemzését érintő problémák	3
2. Az eldologiasodás jelensége a társadalomban	4
2.1. A modern társadalom <i>racionalizálódása</i>	5
2.2. <i>Kontempláció és fetisizmus</i>	7
2.3. A modern társadalom eldologiasodása	8
3. Idegenné váló azonosság	11
3.1. Történelmi portalanítás (és az osztály kérdése)	11
3.2. A személyiség áruformája	14
3.3. A misztikus azonosság	18
3.4. Az identifikáció, mint cél	19
4. A cselekvés, az identitás és a forradalom	21
4.1. Az <i>eldologiasodás</i> mint forradalmi potenciál	21
4.2. A cselekvés választása	25
5. Irodalomjegyzék	30

1. Bevezetés

Lukács György *Történelem és osztálytudat* című tanulmánykötetében hosszasan elemzi a modern kapitalista társadalmak általánosan jellemző betegségét, az eldologiasodás folyamatát. A marxi gazdaságtan *árufetisizmusának*¹ és a weberi *racionalizálódásnak*² szintetizált elemzésével rámutat a termelési viszonyok és a társadalmi kapcsolatok egyre növekvő tárgyiasulására. Lukács szemében ez a „*dologivá válás*” és az ebből következő árucikk jelleg az egész kapitalista szemlélet és rendszer központi problémája, amely rövid úton a tudat eltorzulásához és a teljes elszemélytelenedéshez vezet. Az eldologiasodás jelenségének következtében a társadalmi érintkezések elvesztik „emberi” lényegüket, és a termelési mód mintájára kalkulálható funkciókká, szerepekké és dolgokká alakulnak, mint a termelő, a munkás vagy a tulajdonos. Ezek a tárgyiasult társadalmi viszonyok valójában a termelési mód

¹ Karl Marx: *A tőke I. – A politikai gazdaságtan bírálata*, Kossuth, Budapest, 1978.

² Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. Ábrahám Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2020.

áruviszonyait – és érdekeit – közvetítik, mint például a bér és a munkaerő viszonyát, ami úgy mutatkozik meg, mintha természetes és független lenne az emberi tevékenységtől. Az emberi viszonyok tárgyiasulása nem csupán a *másokkal* történő érintkezésekben jön létre, hanem az egyes emberek önnön személyiségének vagy identitásának viszonyában is.

Az ily módon elidegenült társadalomban maga az identitás dologgá, tárgygyá, árucikké válik, amelyet külső gazdasági erők uralnak és formálnak. „A munkafolyamat modern, »pszichológiai« széttagolásával ez a racionális mechanizálódás behatol egészen a munkás »lelkébe«: még saját pszichológiai tulajdonságai is különválnak személyisége egészétől, vele szemben objektiválódnak, hogy minél jobban beilleszthetők legyenek azután a racionalizált, speciális rendszerekbe, s kalkulációs fogalmi formára hozhatók legyenek.”³ Ezért az egyén számára éppen úgy áruformát ölt az identitása, ahogy korábban a munkaereje is, ennek hatására pedig végletesen elidegenül önmagától.

Noha Lukács közel száz évvel ezelőtt alkotott, és az irodalomjegyzékben szereplő tanulmányok nagy része sem nem nevezhető újkeletűnek, meggyőződésem, hogy a tárgyalandó probléma valójában mostanra érte el valódi és teljes formáját, míg az alapjai már lefektetésre kerültek sokkal hamarabb, de jóval inkább absztrakt és távoli formában. Valahogy úgy, ahogy az eldologiasodás negyven évvel később Debord-nál teljesedik ki, de a spektákulum társadalmának valódi megérkezéséig újabb negyven évet kellett várni. Ebben az esetben is találóbbs az állítani, hogy sikeres volt az előrejelzés – de sikertelen a javasolt gyakorlat –, és nem feltétlenül a kor társadalmának aktuális képe rajzolódik ki, vagy ha mégis, csupán úgy, mint a történelmi folyamat nulladik pontja. A történetiség kérdésére részletesebben visszatérek a 3.1. fejezetben.

A következőkben először azt fogom tárgyalni, hogy Lukács értelmezésében milyen folyamatok vezetnek az *eldologiasodás* jelenségének kibontakozásához. Ezután azt fogom elemezni, hogy a személyiség milyen formáiban képes eldologiasodni, valamint, hogy ez a folyamat miként lép kapcsolatba az identitással, majd a konklúzióban két megoldást ismertetek, ami az autonóm identitás visszaszerzésének és dologiatlanításának lehetőségével kecsegtet. Előtte azonban röviden ismertetem az identitás elemzését érintő akadályokat és az ebből fakadó polemikus helyzetet.

³ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*, ford. Tandori Dezső, Magvető, Budapest, 1971. 326.o.

1.1. Az identitás elemzését érintő problémák

Az identitás fogalma és problémaköre korunk politikai valóságának szerves részévé vált, és így a társadalmi élet területén is megjelent mint a különböző politikai nézetek összeütköztetésének számottevő eleme. Ezekben a diskurzusokban azonban sokszor nem magára az identitás lényegére, elemeire, jellegére vonatkozó viták alakulnak ki, hanem a már meglévő egyes identitáshalmazok közötti kérdések egymáshoz mérése történik. Ezt kiválóan mutatja az is, hogy maga az identitás szó sem rendelkezik már eredeti jelentésével, amennyiben valóban arra a kérdésre keresné a választ, hogy mi lehet egy adott emberrel „azonos” vagy „ugyanaz”.⁴

Az identitással kapcsolatos viták tehát jóval inkább a politikai valóság által létrehozott identitáscsomagok közötti választásról szólnak, vagyis azokról a csoportokról, amelyeknek tagjává válva az adott csoporttal azonosságot lehet vállalni, továbbá az általuk kifejezett szimbólumokról, amelyek megteremtik a látszólagos tömegkohéziót. Az identitás ilyesfajta kezelése azonban rengeteg problémát vet fel, kezdve magával az azonossággal.

A politikai vagy társadalmi identitás mint csoportokhoz való viszony, nem rendelkezhet azzal az azonosság igényvel, amelyet egy egyén önnön identitása irányába támaszthat. Elsősorban azért nem, mert a felkínált részfogalmak, amelyekkel megnevezhetők ezek az adott egységek, nem képesek kellő mértékben felölelni egyéni létezését, hogy az alkalmas legyen önazonosítására. Kiváló példák erre az olyan strukturált választások, ahol kizárólag két lehetőség áll fenn. A szavazó választásával betagozódik az egyik előre létrehozott politikai identitás által megjelölni kívánt csoportba, „balos” vagy „jobbos” lesz, ellenben szavazatának mozzanata semmilyen szempontból nem tükrözi vissza egyéni létezésének egyetlen aspektusát sem.⁵ Azaz tulajdonképpen szavazatával kifejezi, hogy egyik és nem a másik, azonban ez nem mutat meg semmit lényéből, vagyis nem lehet alkalmas arra, hogy azonosságára találjon benne.

Amennyiben az egyes politikai vagy társadalmi csoportok elegendő összefogó erővel rendelkeznek, annyiban mindig valamilyen szimbólumon, tárgyon vagy képen keresztül egyesítik az individuumokat. Ezáltal azok, akik magukénak tekintik az adott eszmét, a megvásárlás utólagos mozzanatán keresztül objektiválják azonosságukat zászlókkal,

⁴ „A latin *identitas* középkori eredetű szó, az *idem* (‘ugyanaz’) egy kettőzött alakjából (*identidem*), illetve ennek vélt *identi-* tövéből képezték.” Arcanum, Magyar etimológiai szótár, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/i-i-F266A/identitas-F267C/>, utolsó letöltés: 2024.12.27.

⁵ Az autonómia és a képviselői demokrácia szembenállásának kapcsolatáról lásd Robert Paul Wolff: Az anarchizmus védelmében, In: *Anarchizmus ma*, 218-256.o. szerk. Bozóki András, Seres László, Sükösd Miklós, ford. Bodnár Judit, Böröcz József, T-Twins, Budapest, 1994. 218-257.o

kitűzőkkel, ruhadarabokkal, ily módon tárgyiasítva, dologivá téve mindazt, ami eredetileg önmaguk azonosságát volt hivatott kifejezni. Az azonosság tárgyiasulásában azonban elkerülhetetlen az *elidegenedés* kialakulása. Ebben az esetben az identitás formája az, amilyen módon az egyén kifelé, a társadalom irányába mutatja magát, az éppen viselt szimbólumokon és képeken keresztül, mintha önazonossága egy tárgy lenne, amelyet át lehet ruházni, meg lehet vásárolni, vagy éppen elvárható annak felismerése. Ez az azonosságvállalás nem képes arra, hogy olyan identitásformát hozzon létre, amely szükségszerűen igaz is, azaz könnyen lehet, hogy az egyén és az általa reprezentált identitás között nincsen valódi kapcsolat, így az egyfajta „hamis identitássá” alakul. Hamis abban az értelemben, hogy az egyén és az „azonosság” közötti viszony létrejötté erőszakos, kikényszerített, vagy éppen reflektálatlan. Ezáltal előfordulhat, hogy az egyén cselekvései semmilyen módon nem tükrözik azt a szimbólumrendszert vagy azoknak a képeknek az összességét, amellyel azonosnak kellene lennie, pontosabban önazonossága kétségbevonható, míg ezzel egyidejűleg az az identitás, amelyet ehhez kapcsol, valóságos marad. Mindezzel arra utalok, hogy a „tárgyakon” keresztül közvetített identitás valóságos, ellenben roppant reflektálatlan és ebből kifolyólag nem szükségszerű, hogy olyan felszólításokat vagy imperatívuszokat fogalmazzon meg, amelyek képesek lennének befolyásolni az identitás birtokosának cselekvéseit. Egy olyan állapot áll elő, ahol vagy szakadatlan törekvés keletkezik egy elérhetetlen „mássá” válásra, vagy ahol ez a „más” annyira különbözik a cselekvőtől, hogy kizárólag absztrakt formákban képes megmutatkozni.

A következőkben a cél tehát a társadalmi és politikai identitás azon állapotának elemzése, amely akkor keletkezik, amikor a társadalomban gyökeredző egyén azonosságát egy vele szemben álló, a meghatározott társadalmi rendszer által létrehozott *karakter*⁶ testesíti meg. Annak a viszonynak az elemzése, amely ezen *karakter* és az egyén közé férkőzik, és magának a *karakternek* mint az azonosság tárgyának feltárása.

2. Az eldologiasodás jelensége a társadalomban

A Lukács által elemzett *reifikáció* meghatározó eleme az azt megelőző általános társadalmi *racionalizálódás*. A Max Weber által kifejtett jelenséget Lukács megcsupaszítja minden pozitív

⁶ Wilhelm Reich: Válogatott írások, Karakteranalízis, ford. Bodó Péter, *Medvetánc*, III. évfolyam, 1983/2–3 szám. 201-206.o. „A karakterképződés társadalmi funkciójának kérdésével kapcsolatban nekünk elsősorban arra a már ismert, de részleteiben még kevésbé áttekintett tényre kell összpontosítanunk, amely szerint meghatározott társadalmi rendszerekhez meghatározott átlagos emberi struktúrák rendelhetők, vagy másképp kifejezve, minden társadalmi rendszer megteremti azokat a karaktereket, amelyek fennmaradásához szükségesek.” 203.o.

vagy legalábbis nem kétségbeejtő mivoltától, és kizárólag a bürokratikus „Vaskalitka” állapotát tartja fent. Egy olyan technokrata társadalmat feltételez, amely végérvényesen belesüllyedt az önnön gépezete által ásott verembe, mindezzel tökéletesen anticipálva Marcuse „egydimenziós” társadalomképét, az elnyomott szabadsággal, manipulációval és kritikátlan fogyasztással. Az identitás eldologiasodásának vizsgálata érdekében ezért rendkívül fontos a racionalizálódó társadalom kórképének feltárása.

2.1. A modern társadalom *racionalizálódása*

A modern társadalom visszafordíthatatlan *racionalizálódása*, e racionalizációnak a technikai eszköztár és a bürokratikus intézmények felett való uralma, nemcsak a termelés bizonyos szegmenseire fejt ki hatását, hanem a társadalom tágabb életterületére is.⁷ Az ily módon kialakuló hétköznapi élet fokozatosan veszít eredeti misztikumából és esetleges jellegéből, a romok maradványaira pedig egy olyan rendszer épül, melyet a kalkulálhatóság, a csereérték és a szükségszerűség jellemez. Az egyes társadalmak technikai eszköztárában – mivel az mindenkor történelmi-társadalmi tervezet – tükröződik a társadalom, de legfőképp az azt uraló érdekek.⁸ Ezen érdekek és ígérek a termelési mód szükségszerű racionalizálásához vezetnek, amely hatására a munkafolyamat apró darabokra hullik, mechanikus részfolyamatokra, hogy objektív kiszámíthatósággal ruházhassa fel a munkafeladatokat és a termelés egészét. „A nagyipar széttépte a fátylat, amely az emberek elől saját társadalmi termelési folyamatukat elrejtette, és a különböző természetadta módon elkülönösült termelési ágakat egymással szemben, sőt az ágakba beavatottnak is rejtélyekké tette. A nagyipar elve, hogy minden termelési folyamatot, önmagában és mindenekelőtt az emberi kézre való minden tekintet nélkül, összetevő elemeivé oldjon fel...”⁹ A munkafolyamat racionalizált szétbontása megszünteti annak egységképző erejét és lefokozza diszjunkt részrendszerek matematikai összefoglalásává. Mindezt úgy, hogy megszünteti a termékben egységgé alakuló részműveletek összefüggését, így előidézve egy olyan állapotot, ahol a nyomdász nem képes felismerni az általa gyártott ív betűit.¹⁰ Ez a folyamat kortárs viszonylatban sokkal kevésbé frontálisan és kézzelfoghatóan

⁷ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*, ford. Forczek Ákos, Mesterházi Miklós, Gondolat, Budapest, 2023. „[...] a racionális mechanizálás és kalkulálhatóság elvének az élet valamennyi megjelenési formáját át kell járnia.”, 157.o.

⁸ Herbert Marcuse: *Negations, essay in critical theory*, Penguin Press, London, 1968. 56.o.

⁹ Karl Marx: *A tőke I. kötet*, ford. Rudas László, Nagy Tamás, Kossuth, Budapest, 1978. 454.o

¹⁰ Uo. 453.o.: „Az angol könyvnyomdákban pl. korábban megvolt a tanoncok számára a régi manufaktúra és a kézművesség rendszerének megfelelő átmenet a könnyebb munkákról a tartalmasabbakra. Egy tanmenetet végeztek el, mire kész nyomdászok lettek. Az olvasni és írni tudás mindannyiuk számára szakmai követelmény volt. Mindez megváltozott a nyomógéppel. Ez kétfajta munkást használ, egy felnőttmunkást, a gépfelügyelőt, és gépfűkát, többnyire 11-17 éveseket, akiknek

jelenik meg. Ugyan mélységében nem változik maga a jelenség, de a figyelem és fókuszpont máshova összpontosul. Éber Márk Áron fejti ki a neoliberális pszichopolitikában létrejövő termelési érdekek központi elemét: „A cél végső soron önmagunk átalakítása, hajlékonyabbá, rugalmasabbá, ellenállóbbá tétele. [...] Légy pontosan olyan, amilyen fogaskerékre éppen szükség van. Légy konform! Légy a legboldogabb fogaskerék a tőke rendszerében!”¹¹ Ezzel is hangsúlyozva a munkafolyamat aprózódásának alapvetését és az elszemélytelenedés általánossá válását.

A kapitalista vállalkozás és a csereviszonyok intézményesülésével, az önmagát legitimáló új termelési mód biztosítja a termelőerők kumulatív haladását és egyúttal előidézi a célracionális alrendszerek betüremkedését a társadalmi életbe, azaz a „tradicionális összefüggések alárendelődnek az instrumentális vagy stratégiai racionalitásnak”,¹² és a modernizáció kényszerével átformálják az infrastruktúrát, kommunikációt, kultúrát és a társadalmi érintkezés egészét. Ezt nevezi Vivek Chibber *néma kényszernek*: „[...] amennyiben a hatóok itt nem valamiféle rábeszélés, agymosás, ideológiai indoktrináció vagy hamis tudat. Ellenkezőleg, egy absztrakt és személytelen erő rója rájuk a bér munkavégzés terhét: hogy *meg kell élniük valamiből*. Végső soron [...] emiatt kell alávetnünk magunkat a kizsákmányoló termelői folyamatnak.”¹³ A néma kényszer következtében, a bér munkás akaratának teljes feladásával beleilleszkedik az átláthatatlan gépezet tőle függetlenül működő rendszerébe, azaz újabb kis foltta válik az organigramon.

Lukács értelmezésében itt válik fontossá a célracionális hatásmechanizmusa, vagyis a munkafolyamat szükségszerű részműveletekre tagolódása, mígnem egyetlen önmagát ismétlő mechanikus mozdulattá nem lesz. „Ha követjük azt az utat, amelyet a munkafolyamat [...] maga mögött hagyott, feltárul előttünk az egyre növekvő racionalizálás, a munkások minőségi, emberi-individuális tulajdonságaiknak egyre fokozottabb kikapcsolása.”¹⁴ A munkafolyamat aprózódása egyenes arányosságban áll a szubjektum szétszakításával. A munkás emberi

dolga kizárólag az, hogy egy ívpapírt rakjanak be a gépbe, vagy a megnyomott ívet kivegyék [...] Nagy részük nem tud olvasni, és rendszerint egészen elvadult, abnormis teremtmények. Semmiféle fajta intellektuális neveltetés nem szükséges ahhoz, hogy munkájukra képessé tegyék őket; kevés alkalmuk van ügyességre és még kevesebb ítéletalkotásra...”

¹¹ Éber Márk Áron: A lelkünkben duruzsoló hatalom – Pszichopolitika, neoliberalizmus és a hatalom új technikái, *Eszmélet*, 2017, tavasz, 113. 192–193.o.

¹² Jürgen Habermas: Technika és tudomány mint „ideológia”, in: *Válogatott tanulmányok*, ford. Adamik Lajos, Bendl Júlia, Felkai Gábor, Atlantisz, Budapest, 1994. 31.o.

¹³ Éber Márk Áron: A dolgozók hatalmának újjászervezéséért, Osztályszerkezet-elemzés Vivek Chiber felfogásában, *Eszmélet*, 2024, tavasz, 141. 14.o.

¹⁴ Lukács: i. m. 153.o.

tulajdonságai nekifeszülnek a mechanikus gépezetnek, és úgy jelennek meg, mint homokszemek a fogaskerek között. A részfolyamatokra való szétbontás egyaránt az emberi sajátosságok csökkenését is jelenti, ezzel elhalványítva „hiba jellegüket”.¹⁵ A munkás jellegvesztése a munkafolyamat viszonyában a munka egészétől való elidegenülés, hiszen a munkás nem mint a munkafolyamat hordozója jelenik meg, hanem éppen ellenkezőleg, ő maga illeszkedik bele egy eleve készen talált, absztrakt rendszerbe. Individuális tudatának és akaratának alárendelésével, „tevékenysége [...] elveszti tevékenység jellegét, és valamiféle *kontemplatív* magatartássá válik.”¹⁶

2.2. *Kontempláció és fetisizmus*

Lukács elemzésében a *kontempláció* az a tudati állapot, amely szavatolja a társadalmi viszonyok és struktúrák megváltoztathatatlanágát, valamint újratermelését.¹⁷ A *kontempláció* kíméletlen kritikájával előkészíti a dialektikus materializmus eszközének gyakorlati problémafelvetését. Az olyan filozófia, amely az egyént pusztán megfigyelőként vagy szubjektumként vizsgálja, akinél a világ mindössze megjelenni és adódni képes, természetéből fakadóan kizárólag interpretációit bírja nyújtani mindannak, ami megjelenik számára. Ahogy a híres tézis szól: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*; a feladat az, hogy *megváltoztassuk*”.¹⁸ A lét társadalmi történésként való felfogása lehetővé teszi, hogy a tevékenység, amely kezdetben tudattalanul létrehozza a (társadalmi) valóságot, tudatosulva a kritikán keresztül gyakorlattá váljon, azaz aktív szerepet töltsön be a lét alakulásának folyamatában. Az ember, aki társadalmi-történelmi események szubjektuma és objektuma, a *kritikai-gyakorlati* tevékenységen keresztül képes aktívan változtatni a társadalmi valóságon, ezzel egyúttal saját tudatán, minthogy „[n]em a tudat határozza meg a létet, hanem a lét a tudatot”¹⁹. A *kontempláció* statikus szemlélete úgy tételezi a kapitalista viszonyokat, mint objektív törvényszerűségek rendszerét, mint egy második természetet, ahol a valóságos szabadság összecszerelődik a *formális szabadsággal*.²⁰ A *kontempláció* során az organikus összefüggések elveszítik eredeti kapcsolódási pontjaikat, és helyükre az adott rendszer által kínált mechanikus, absztrakt törvényszerűségek kerülnek. Ahogy Debord fogalmaz: „A spektákulum, amely kifordítja a valóságot, valóságos termelés eredménye. A spektákulum

¹⁵ Uo. 154.o.

¹⁶ Uo. 155.o.

¹⁷ Uo. 205.o.

¹⁸ Karl Marx – Friedrich Engels: *Karl Marx és Friedrich Engels művei 3. kötet*, Kossuth, Budapest, 1960. *Tézisek Feuerbachról*, 11. tétel, 10.o.

¹⁹ Lukács: i.m. Marxot idézi Lukács, 77.o.

²⁰ Uo. 411–412.o.

szemlélése ugyanakkor anyagi értelemben kitölti a megélt valóságot, amely így visszafogadja magába és mintegy jóváhagyja a spektakuláris rendet.”²¹

A *kontempláció* hatására a polgári társadalom által „felidézett földalatti hatalmak” végérvényesen a *boszorkánymester* ellen fordulnak, a polgárok pedig alávetik magukat misztikus uralmuknak.²² Ez a misztikus hatalom valójában az emberi kéz és az általa végzett munka közötti viszony megszakadásából táplálkozik, pontosabban abból, hogy „[...] az emberi fej termékei saját élettel megajándékozott, egymással és az emberekkel viszonyban álló önálló alakoknak tűnnek fel”.²³ Ezek az önállónak tűnő formák csak az adott termelési módban, a polgári gazdaságban létezhetnek, önállóságuk vagy törvényeik ezért kizárólag az azt meghatározó érdekek, a polgári gondolkodás következményei lehetnek. A *kontempláció* ugyanakkor ezeket a történelmileg és társadalmilag meghatározott dolgokat általánosan adottnak és megváltoztatatatlannak véli. Amikor ez a szemlélődés az áru formájára vonatkozik, az áru *fetisizálása* következik be, azaz az áruk közti csereviszony függetlenné válik az emberektől, akik előállítják azt, és önálló misztifikált értékkel ruháznak fel a használati értéküktől függetlenül.

Az áruforma általánossá válásának következtében az ember tevékenysége tárgyilagosan és szubjektíven is szembekerül önmagával. Az emberi munka az embertől „[...] függetlenül létező és tőle idegen öntörvényűséggel fölötte uralkodó dologként”²⁴ jelentkezik, abban a természetben, amelyet az áruk és a piaci mozgás határoz meg, kész dolgok és dologi kapcsolatok formájában. Minthogy a tevékenység magával az emberrel szemben objektiválódik, „[...] áruvá lesz, ami a társadalmi természettörvények embertől idegen objektivitásának alávetve éppúgy az embertől függetlenül folytatja mozgását, mint a szükségletek kielégítésének valamely áru-dologgá vált tárgya.”²⁵

2.3.A modern társadalom eldologiasodása

A *racionalizálódás*, a *kontempláció* és a *fetisizmus* hatására a kapitalizmus természettörvényei teljesen átjárják az életmegnyilvánulás minden formáját. A társadalmat uraló egységes

²¹ Guy Debord: *A spektakulum társadalmá*, ford. Erhardt Miklós, Open Books, Budapest, 2022. 20.o. 8 tétel.

²² Karl Marx – Friedrich Engels: *Kommunista kiáltvány*, ford. Rudas László, Kossuth könyvkiadó, Budapest, 1970. 46.o.: „A polgári termelési és érintkezési viszonyok, a polgári tulajdonviszonyok, a modern polgári társadalom, amely oly hatalmas termelési és érintkezési eszközöket varázsolt elő, ahhoz a boszorkánymesterhez hasonlít, aki nem ura többé az általa felidézett földalatti hatalmaknak.”

²³ Marx: *Tőke* 75.o.

²⁴ Lukács: i. m. 151.o.

²⁵ Uo. 152.o.

törvények a „szabad” munkás sorsát általános emberi sorssá alakítják, amelyben az individuum munkaereje egyedüli „árutulajdonává” válik, ezáltal a végletekig elidegenítve azt önmagától.²⁶ Az áruviszony mint „az osztálytársadalmi lét egyetemes kategóriája”,²⁷ átjárja és alakítja a társadalmi lét valamennyi formáját.²⁸ Ennek hatására az ember akár termelőként, akár fogyasztóként lép kapcsolatba az egyes tárgyakkal, azok árujellegük következtében torzulnak és elidegenülnek, abból kifolyólag, hogy az objektiválódó cseréérték társadalmi absztrakciója, vagyis maga az áruforma, elfedi a tárgyak eredeti jellegét és használati értékét, hogy új dologiságot, áruértéket rendelhessen hozzá. Vagy ahogy Lukács idézi Marxot: „A magántulajdon nemcsak az emberek, hanem a dolgok egyéniségét is elidegeníti. A földnek semmi köze a földjáradékhoz, a gépnek a profithoz. [...] olyan tulajdonság ez, amelyet a föld elveszíthet, anélkül hogy bármelyik inherens tulajdonságát [...] elveszítené”.²⁹ A termelési mód széttagolódása és specializációja, az „emberi lényeket megerőszakolva”, az emberi munkafolyamatot lélektelen mechanikus ismétlődéssé alakítja, ezzel egyidőben pedig leválasztja a munkásról áruvá vált tulajdonát, a munkaerőt, hogy az beilleszthetővé váljon a fennálló gazdasági törvények rendszerébe. Az emberi személyiségtől így módon elszakított szellemi és fizikai képességek, önmagával szemben objektiválódnak, dologivá, vagyis a piacon eladható áruvá válnak.³⁰

Az eldologiasodás révén a polgári társadalom emberének az áruforma és az árujelleg önmaga valódi reprezentációjává válik. A gazdasági struktúra a társadalom egészére nézve egységes tudatstruktúrát hoz létre, köszönhetően annak, hogy „[a] modern állam, társadalomtudományi szempontból nézve, ugyanúgy »üzem«, mint ahogyan egy gyár az: éppen ez történelmi specifikuma. S hasonlóképpen alakulnak az uralmi viszonyok is mind e két üzemben”.³¹ Az eldologiasodó tudat megragadja azokat a törvényszerűségeket, amelyeket a kapitalista termelési mód objektivál, és tudományos kidolgozásuk révén megszilárdítja létezésüket, voltaképpen legitimálja működésük szükségszerűségét. Ez a folyamat annál erősebben lép fel, és annál hatékonyabban süllyeszti az eldologiasodás medrébe a tudatot, minél nagyobb határfokára ér a kapitalista gazdasági termelés, valamint újratermelés.³² Ebből kifolyólag „[a]z áruviszony »kísérteties tárgyiságú« dologgá való átváltozása nem állhat meg tehát a szükségletkielégítés

²⁶ Uo. 157–158.o.

²⁷ Uo. 151.o.

²⁸ Uo. 149.o.

²⁹ Uo. 159.o.

³⁰ Uo. 167–168.o.

³¹ Uo. 162.o. Max Weber idézi Lukács

³² Uo. 160.o.

valamennyi tárgyának áruvá válásánál. Éppen ellenkezőleg, az ember egész tudatára rákényszeríti struktúráját; az ember tulajdonságai és képességei a személyiség szerves egységeként többé nem kapcsolódnak össze egymással, hanem olyan »dolgokként« jelennek meg, amelyeket az ember »birtokol« és »elidegenít«, mint a környező világ különféle tárgyait.”³³

Az eldologiasodás tehát alapvetően három aspektusában fejt ki hatást az emberekre, az emberi viszonyokra és a társadalomra. (1) Talán a kapitalista termelésből legközvetlenebbül kimutatható hatás a társadalmi viszonyok és kapcsolatok eldologiasodása, amely során az eredetileg szükségletek kielégítésére szolgáló tárgyak, amelyek a személyek személyközi viszonyait közvetítették, eltávolodnak az alkotó kezeiktől és dolgokká válnak. (2) A termelési folyamat mechanikus felaprózódása egyúttal a termelési folyamatban organikusan összefűzött közösséget is elszakítja egymástól, így azok már nem „[m]unkateljesítményeik révén tartoznak össze, hanem ellenkezőleg, összefüggéseiket egyre fokozottabb mértékben kizárólag, annak a mechanizmusnak az absztrakt törvényszerűségei közvetítik, amelybe illeszkedniük kell.”³⁴ Ebből az állapotból emelkedik ki a „szabaddá” lett munkás, amikor „[...] a társadalom egész élete ilyen módon áruk elszigetelt csereaktusaivá hullik szét.”³⁵ A *kontempláció* és a racionalitás kényszeréből kifolyólag a társadalom egésze eldologiasítja önmagát, vagyis munkaerejét mint tulajdonában álló dolgot, áruba bocsátja a piacon.³⁶ Egzisztenciájától elidegenülve megszűnik munkatevékenységének hordozója lenni, és akaratának feladásával beleilleszkedik a felette uralkodó, valamint tőle függetlenül működő mechanikus rendszer valamely partikuláris részébe. A munkafolyamatot és társadalmat jellemző *kontemplativitás* áthatja az életvilág minden megvalósulását, és általános tudatstruktúrát hoz létre bennük. (3) Végül az eldologiasodott társadalomban, az egységes tudatstruktúra kifejlésével, nem csupán a fizikai munkát végzők teszik dologivá munkaerejüket, hanem a „szellemi” tevékenységet folytatók is, akik személyiségüktől elszakítva, azzal szemben tárgyiasítva, áruba bocsátják képességeiket vagy azok komplexumát.³⁷ A kapitalizmus által létrehozott formálisan egységes

³³ Uo. 168.o.

³⁴ Uo. 156.o.

³⁵ Uo. 157.o

³⁶ Vö. 156.o.: „[M]echanikussá vált részmunkájuk – munkaerejük személyiségük egészével szembeni objektiválódása, amely már a munkaerő áruként való eladásakor végbement – tartós és felszámolhatatlan mindennapi valósággá lesz...”

³⁷ Uo. 166.o.: „A munkaerőnek a munkás személyiségétől való elválasztása, dologgá, a piacon áruba bocsátható tárggyá való változtatása ismétlődik meg itt is. Mindössze annyi különbséggel, hogy a gépi mechanizálódás itt nem az összes szellemi képességet nyomja el, hanem egy képesség (vagy képességek egy komplexuma) szakad el a személyiség egészétől, objektiválódik vele szemben, és válik dologgá, áruvá.”

tudatstruktúrából kifolyólag a proletariátus eldologiasodó tudatának problémái egyaránt megjelennek az uralkodó osztály tudatában is, ellenben „kifinomultan, szellemivé válva”.³⁸

3. Idegenné váló azonosság

Az eddigiekben azt az állapotot és annak elemeit vázoltam, amelyből Lukács levezeti az eldologiasodás jelenségét, pontosabban a modern kapitalizmus *racionalizálódását* és *aprózódását*, a *kontemplációt* és a *fetisizmust*. A továbbiakban rátérek arra a problémára, hogy az eldologiasodás nemcsak az egyének tevékenységére telepszik rá, hanem – egy szinttel mélyebben – saját azonosságukra is. Ezt megelőzően azonban szükségesnek tartok néhány módszertani közbeiktatást a fent említett és az eddig tudatosan elkerült fogalmakkal kapcsolatban, vagyis arra vonatkozóan, hogy történeti jellegükből kifolyólag alkalmazhatóak-e aktualitással rendelkező problémák vizsgálatánál.

3.1. Történelmi portalanítás (és az osztály kérdése)

Lukács a *Mi az ortodox marxizmus?* című tanulmányában felhívja a figyelmet a marxi hagyaték lényegi eredményére, a módszerre, vagyis a materialista dialektikára. Az ortodox marxizmus értelmében minden egyes marxi kijelentés megkérdőjelezhető és eltörölhető mindaddig amíg a dialektikus módszer ép marad. A dialektikus módszer dinamikus történelemszemléletéből következően nem is támaszt olyan igényeket, hogy állandó és az időben megfagyott horgonyokat helyezzen le. Ez azt jelenti, hogy a modern marxista gondolkodás számára egyáltalán nem szükségszerű, hogy olyan fogalmakkal operáljon, mint például az osztály és az osztályharc, a burzsoázia, a proletariátus, a munkaérték, az ideológia, a forradalom vagy éppen a kontempláció és a fetisizmus. Az analitikus marxizmus hasonló megfontolásokból, ám teljesen célt tévesztve, kísérletet tett arra, hogy megszabadítsa a marxi gondolkodást minden ráerakódott történelmi és politikai porától, vagy éppen dogmatikus értelmezéseitől. Ahogy Szalai Miklós összefoglalja: „Az analitikus marxisták szerint a marxizmus racionális magvát csak akkor találhatjuk meg, ha a kortárs analitikus filozófia és a »mainstream« társadalomtudomány *egzakt* módszereit és modelljeit alkalmazzuk a marxi tételekre”.³⁹ Mindezzel sikeresen új irányt szabhatnának a modern marxizmus korszakának, de valójában a kritikai „tisztogatások” eredménye egy végletekig redukcionista közgazdasági, társadalomtudományi modellé fokozta le az eredetileg fölöttébb komplex történelmi és társadalmi viszonyok politikai és gazdasági

³⁸ Uo. 167.o.

³⁹ Szalai Miklós: *Analitikus Marxizmus – A Marxizmus feladása vagy megújítása?* In: *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*, szerk. Antal Attila, Földes György, Kiss Viktor, Napvilág, Budapest, 2018.

összefüggéseit. Lukács pontosan ezen komplex összefüggések dinamikus, folyamatosan változó jellegére hivatkozva állítja, hogy a materialista dialektika módszere nélkül kizárólag torz (idealista), felszínes (empiricista), megváltoztathatatlan (formalista) és statikus (mechanikus materialista) módon ragadható meg a valóság összetettsége és fejlődése. „Minden olyan kísérlet viszont, amely meg akarja haladni, »ki akarja javítani« ezt a módszert, szükségképpen csak leegyszerűsítésre, trivialításra, eklekticizmusra vezetett és vezethetett”.⁴⁰

Természetesen a marxista interpretációk kérdésének megoldása sokkal összetettebb probléma annál, hogy egy alfejezetben valódi megoldási kísérletet lehessen adni, ellenben az láthatóvá válik, hogy a lukácsi tézisek és fogalomkészlet kizárólag annyiban rendelkeznek igazságértékkel, amennyiben dialektikusak. „Ezért az ortodox marxizmusnak az a funkciója, hogy meghaladja az utópizmust és revizionizmust, nem a hamis tendenciák egyszer s mindenkorra történő elintézését jelenti, hanem folyton megújuló küzdelmet a polgári szemlélet formáinak a proletariátus gondolkodására gyakorolt, csábító hatása ellen. Ez az ortodoxia nem a hagyományok védelmezője; éberén hirdeti a jelen pillanatnak és az ebből adódó feladatoknak a történelmi folyamat totalitásával való kapcsolatát”.⁴¹ Csakhogy a mennyiségi változások még nem idéztek elő minőségi változást, a régi tagadás tagadása nem folytatta a spirális fejlődést, és az ellentétek harca – apró sikereket leszámítva – végül többszörösen ugyanazt a győztest hirdette ki. Ettől függetlenül folytatódott a történelem, a társadalmi viszonyok formálódtak, a termelési mód világszintűre duzzadt, olyan rétegek jelentek meg, mint a prekariátus,⁴² mindezt úgy, hogy a lényegi, konkrét helyzet változatlan maradt. Minderre kiválóan rámutat az osztályok kérdése, amely Marx és Lukács számára egyaránt kulcsfontosságú fogalom.

A posztmarxista gondolkodás egyik vissza-visszatérő eleme az „osztály halálának” tézise, vagy azért, mert a munkásosztály „elpárolgott”, vagy mert csupán az „egykorvolt” történelem piszkos, elnyűtt fogalmi lenyomata.⁴³ Az osztály ilyesfaja tételezése szociológiai szempontból biztosan tartogat magában előremutató eredményeket, ám filozófiai szempontból, pontosabban

⁴⁰ Lukács: i. m. 56.o.

⁴¹ Uo. 84.o.

⁴² Vö. Éber Márk Áron: *A csepp – a félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*, Napvilág, Budapest, 2020. 217.o. „E fogalmak egyfelől a léthelyzet, másfelől a munkaviszony bizonytalanságát, sérülékenységet, kitettségét és biztonsághiányát fejezik ki. A prekariátust magyarul létbizonytalanoknak nevezhetjük, olyan emberek összességét értve ezalatt, akiknek az élethelyzete bizonytalan, sérülékeny, biztonsághiányos, a körülményeknek nagymértékben kitett.”

⁴³ Lásd Terry Nicholas Clark & Seymour Martin Lipset: Are social classes dying? *International Sociology*, 1991, 4. sz., 396–410.o. vagy Jan Pakulski & Malcolm Waters: The Death of Class, In: *Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*, szerk. David Grusky, Routledge, 2019, 866–874.o.

a marxi értelmezés felől nézve teljesen értelmetlen. A társadalomtudomány egzakt, analitikus módszerei az osztályokat rétegekké deformálják, amelyeket kérdőívekkel, népszámlálásokkal és közvélemény-kutatásokkal többé kevésbé kimutathatóvá képesek tenni. Csakhogy az osztály nem létezik abban az értelemben, ahogyan azt kimutatni szándékozzák, Tamás Gáspár Miklós találó megfogalmazása szerint: „Az osztály egy absztrakció (ezen nem pusztán tudományos idealizációt értek, hanem *megélt* absztrakciót is). [...] Mikor a kiábrándult baloldal könyvtárnyi irodalmában az osztály eljelentéktelenedéséről vagy az eltűnő proletariátusról olvasunk, fölfigyelhetünk a rend (kaszt) és osztály öntudatlan összekeverésére”.⁴⁴ Az osztály különbözősége a többi fogalomtól abban rejlik, hogy kizárólag az önmagát létrehozó egyetlen és tiszta *viszonyt* fogalmazza meg. „Ezek a viszonyok nem egyén és egyén közötti viszonyok, hanem a munkás és a tőkés [...] közötti viszonyok...”.⁴⁵ A kapitalizmus előtti társadalmak struktúrájának objektív meghatározottsága nem csupaszítható a végletekig. A tekintély, a hierarchia, a vallás, a szokás, a politika mind-mind formálja a rendek vagy kasztok rétegződését, ezzel szemben a kapitalizmus beteljesedése és a *burzsoázia* osztályának felemelkedése megszünteti ezeket a kapcsolódásokat és helyükbe a termelési mód elidegenült gazdasági meghatározottságait állítja.⁴⁶ Az osztály tehát nem a valóságos élet kategorizálásának egy lehetséges módja, hanem a kapitalista társadalom strukturális jellegzetessége, „[a] konkrétum ugyanis nem más, mint a *társadalom mint konkrét totalitás*; a termelés rendje a társadalmi fejlődés meghatározott fokán, és a társadalom ezáltal meghatározott osztálytagozódása”.⁴⁷ A kapitalista társadalmak osztálytagozódásának lehetőségeit ily formán az adott osztály tőkéhez való viszonya, pontosabban az adott osztály tárgyiasult munkatevékenységének tőkéhez való viszonya határozza meg. Mindebből arra következtetnek, hogy az osztályok még mindig léteznek, minthogy a termelés rendje lényegileg változatlan maradt, azt viszont nem tagadom, hogy a *proletariátus* és a *burzsoázia* osztályának közvetlen megragadhatósága sokkal kevésbé – ha egyáltalán – lehetséges. Az osztályhatárok tompa elkülönülése, elmosódásuk és „átjárhatóságuk” véletlenül sem azt mutatja, hogy ne lenne

⁴⁴ Tamás Gáspár Miklós: Igazság és osztály, in: *Antitézis*, Kalligram, Budapest, 2021. 166.o. és 179–180.o.

⁴⁵ Karl Marx: *A filozófia nyomorúsága*, Helikon, Budapest, 1978. 117.o.

⁴⁶ Lukács: i. m. 117.o. „[A] társadalom kasztokra, rendekre stb. való tagolódásának az a következménye, hogy a társadalom objektív gazdasági struktúrájában *szétválaszthatatlanul* összefonódnak a gazdasági, valamint politikai, vallási stb. elemek. Csak a burzsoázia – melynek győzelme a rendi struktúra megszüntetését jelenti – teszi lehetővé egy olyan társadalmi rend létrejöttét, amelyben a társadalmi rétegződés – tendenciájában – tisztán és kizárólag osztályrétegződés. »Az állítás alapvető igazságán az sem változtat, hogy sok országban átmentődött a kapitalizmusba a feudális rendi szerkezet számos maradványa«.”

⁴⁷ Uo. 111.o.

uralkodó osztály mert „[e]gy osztály uralomra hivatottsága [...] azt jelenti, hogy osztályérdekeiből, osztálytudatából kiindulva képes a társadalom egészét érdekeinek megfelelően megszervezni”,⁴⁸ ami a kapitalizmus esetében, a tőkésosztály tudatos vagy tudattalan érdekeivel teljesen egybeesik. A – nem feltétlenül ideológiailag – szembenálló osztályok egymással folytatott „harca” egy pillanatra sem állt meg, viszont az osztályokat reprezentáló megnevezések elavultak, azaz jellegét veszítette a nagybetűs *proletár*, aki csak a láncait veszítheti, és aki semmi, de minden lesz. Az elkülönülés lassú feloldódásával a poszt*proletariátus* a tőkével szembeni osztály marad, még mindig hordozza magában a cselekvőképesség potenciálját, azaz a forradalmi lehetőség magját, mindeközben úgy hasonult a polgári osztályhoz, hogy *lényegében* ugyanaz maradt, csupán más külsődleges formát öltött. Az eddigiek alapján úgy vélem, a fogalmak távolról sokkal porosabbnak tűnnek, mint amilyenek valójában.

3.2.A személyiség áruformája

A kései Lukács⁴⁹ *a társadalmi lét ontológiájáról* írt könyvének második kötetében terjedelmes fejezetet szentel az *elidegenedés* általa értett megfogalmazásának kibontására. Kísérletet tesz arra, hogy az *elidegenedés* jelenségét és folyamatát ne pusztán ontológiai „helye” alapján értelmezze, hanem konkrét lényege, a fejlődésfolyamatban elfoglalt jelentősége mentén. Ugyanis az *elidegenedés* nem univerzális emberi állapot, hanem „[...] kizárólagosan társadalmi-történelmi jelenség[...], amely a létező fejlődés meghatározott szintjein bukkan fel, s ettől kezdve történelmileg mindig különböző, mind pregnánsabb formákat vesz fel”.⁵⁰ A fiatal Lukács *eldologiasodás* fogalmának az *elidegenedéstől* való különválása erre a változó formai dinamikára hívja fel a figyelmet, pontosabban arra, hogy amíg az *eldologiasodás* közvetlen módon reflektál az áru térhódítására és annak emberi tudatra és viszonyokra gyakorolt uralmára, addig az *elidegenedés* megtorpan a külsővé válás és tárgyiasulás mögött húzódó, a termelési mód által generált antagonizmusnál. A kései Lukács mindezt szem előtt tartva nem a konkrét munkamegosztás módszerei ellen érvel – és legkevésbé sem kíván „visszatérni a természethez” –, hanem a munka reális aktusában ugyan egyesülő, de azt megelőzően szétváló *tárgyiasulás* és *külsővé válás* ontológiai különbségeire világít rá. „[A] munka során (vagy

⁴⁸ Uo. 114.o.

⁴⁹ A tanulmány során Lukács korai és kései marxista időszaka között csak névlegesen és nem lényegében teszek különbséget. Ezen összemérés noha véleményem szerint megengedhető, álláspontom alapos alátámasztására és megérvelésére nincs lehetőségem a dolgozat terjedelmi és tematikai korlátozottságaiból kifolyólag.

⁵⁰ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiája, II. kötet: Szisztematikus fejezetek*, ford. Eörsi István, Magvető, Budapest, 1976. 565.o.

munka előtt) minden mozgás, minden mérlegelés elsődlegesen a tárgyasulásra, vagyis a munkatárgy teleológiaiilag megfelelő átváltoztatására irányul”,⁵¹ munkán ezért nemcsak a természeti valóságban létrejövő formaváltozást kell értenünk, azaz tevékenységet, hanem a természeti tárgyban megvalósuló célt is. Az *elidegenedés* megszüntetendő lényegének ezért elsősorban nem azt kell tekintenünk, hogy az adott termelési viszonyokban a munka terméke és folyamata a munkással szemben tárgyasul, mert ez csak tréfás mellékterméke annak, hogy a (kényszer)munkás munkaereje személyiségével, gondolkodásával, emberi mivoltával szemben külsővé, dologgá válik.⁵²

Az identitás esetében ezért nem magának az identitás tárgyasulásának folyamatát kell megvizsgálni, mert attól a pillanattól, hogy *számunkravaló* válik, már tárgyasul,⁵³ hanem hogy tárgyasulásában nem válik-e külsővé, dologgá. Minthogy a személyiség, az egyéniség, és az identitás egyaránt társadalmi, valamint történelmi meghatározottságokkal rendelkeznek, Lukács a munkatevékenység jellegének társadalmi torzulására vezeti vissza a partikuláris változásokat, mert a munka szerkezete lényegében átváltozik akkor, amikor „embereket akar rábírní arra, hogy bizonyos tételezéseket hajtsanak végre. Minőségileg még döntőbbé válik ez a változás, ha a fejlődés oda vezet, hogy az embereknek saját magatartásmódjukat, saját benső életüket kell teleológiai tétélezésük tárgyává tenniük”.⁵⁴ Az adott termelési viszonyok közepette a gazdasági fejlődés és növekedés nem csupán a használati értékétől megfosztott, a munkás valódi céljától független, csereértékkel rendelkező áruk előállításáért felelős, hanem azért a „rábírást” is – az előrehaladott kapitalista társadalmak esetében nem csupán kooperációs magatartásként értelmezendő –, hogy a munkás önmagát piaci formában kitermelje. A személyisége közvetlenül hozzákapcsolódik ahhoz a folyamathoz, amely a munkaerő áruba bocsátásakor végbemegy.

Már az alaphelyzet vázlatában, a *racionalizálódás* hatásmechanizmusában feltűnt az egyéniség és személyiség fokozatos háttérbe szorításának érdeke a kalkulálhatóság szavatolása érdekében, ellenben most úgy jelenik meg, mint a kapitalista társadalmi termelés és reprodukció tulajdonképpeni előfeltétele. A társadalomban uralkodó osztályérdek nem tiszta ideológiai

⁵¹ Uo. 570.o.

⁵² Lásd Karl Marx: *Gazdaság-filozófiai kéziratok 1844-ből*, Kossuth, Budapest, 1977. 94–98, 191–192.o. és Lukács: *A társadalmi lét ontológiája II.*, 566–577.o.

⁵³ Lukács: *A társadalmi lét ontológiája II.*, 570.o. „[A] korábban pusztán természetileg létező tárgy tárgyasul, vagyis társadalmilag használhatóvá válik. Emlékeztetek az itt megmutatkozó ontológiai újdonságra: míg a természeti tárgyaknak magábanvaló létük van, számunkravalóvá csak úgy válhatnak, hogy az emberi szubjektum ismeretszerűen feldolgozza őket”.

⁵⁴ Uo. 125.o.

doktrinációt végez, nem a valóság meghazudtolására törekszik, hanem éppen ellenkezőleg, az oktatás, család, politika intézményein keresztül kitermeli azokat a társadalmi karaktereket, amelyek az adott társadalmi rendnek megfelelő pszichikai struktúrával rendelkeznek.⁵⁵ Nem azt állítja önmagáról, hogy a lehető legjobb rendszer, vagy hogy igazságos, hanem hogy a lehetőséget mindenkinek megadja ahhoz, hogy ő is kimagasodjék és beteljesíthesse önmagát. Walter Benjamin találó párhuzamában „[a] kapitalizmus merő kultuszból álló vallás, dogma nélkül”,⁵⁶ aki igazán elhiszi, az részesülhet benne, és ehhez nem kell többet tennie, mint meghajolni a teremtett bálványok, az áru, a pénz, a „szabadidő” és a siker lehetősége előtt. A társadalmi karakterek olyan kalkulációs fogalmi formákat hoznak létre, amelyhez a személyiség hasonulva, tökéletesen beilleszthetővé válik a társadalmi és gazdasági rendszer gépezetébe, ezzel egyidőben folyamatosan távolodva konkrét lényegétől, miközben egyre fokozódó áruértéket termel ki dologgá vált személyiségéből, hiszen „minél többet helyez az ember Istenbe, annál kevesebbet tart meg önmagában”.⁵⁷ A folyamat végkifejletében a tulajdonságok, a képességek és a személyiség abszolút külsővé válnak, a világ különféle tárgyai lesznek, amit az ember birtokol és kereskedelembe hoz, megfosztva ezzel magát minden lehetséges viszonyulástól, így önnön totalitásának egyetlen rendszerező elve önmaga *eldologiasítása* lesz. A folyamat radikális tömörítése és egyszerűsítése természetesen életszerűtlen, de már a kései Lukács is látta, hogy: „[E]gyre erősödik az a tendencia, hogy kritikátlanul alá vessék magukat ezeknek az életformáknak, és egyre intenzívebben fogadják el ezeket, mint minden emberi élet megszüntethetetlen alkotóelemeit, amelyek egyre erőteljesebben határozzák meg az ember személyiségét”.⁵⁸ Itt már nem arról van szó, hogy a személyiség által inherensen hordozott objektívált és *eldologiasodott* szellemi tulajdonságok milyen módon kerülnek a piaci körforgásba, hiszen erre már a fiatal Lukács is figyelmeztetett: „Az újságírók »elvtelensége«, élményeik és meggyőződésük prostitúciója csupán a kapitalista eldologiasodás csúcspontjaként érthető meg”.⁵⁹ Sokkal inkább arról a folyamatszerűségről van szó, amely a személyiség *külsővé válása* után értékét az alapján szemléli, ahogyan az adott termelési érdekek diktálják, amely során a személyiség egyszerre válik a rendszer termékévé, valamint termékké a rendszer számára.

⁵⁵ Wilhelm Reich: i.m. *Karakteranalízis*, 203.o.

⁵⁶ Walter Benjamin: *A műalkotás a technikai reprodukció korában*, ford. Erhardt Miklós, Mélyi József, Open Books, Budapest, 2024. 22.o.

⁵⁷ Marx: *Gazdaság-filozófiai kéziratok 1844-ből*, 94.o.

⁵⁸ Lukács: *A társadalmi lét ontológiája II.*, 659.o.

⁵⁹ Lukács: *Történelem és osztálytudat*, 168.o.

A kiteljesedett *eldologiasodásban* az egyéni önmegértés nem a tevékenységen, a célokon, a valóságos viszonyokon keresztül aktualizálódik, hanem a piac által alakított második természet valamely véletlenszerű meghatározottságában. Az egységessé vált tudatstruktúrában kibontakozó társadalmi karakterek vagy archetípusok biztosítják, hogy kivétel nélkül mindenki a „rendszeren belül” maradjon, mindemellett folyamatosan gondoskodnak az egyes optimalizálása és motivációja felől. Minden eshetőségre szabványosított válasszal, a sikerre előléptetéssel, az agyonhajszoltságra szabadsággal, az elidegenedésre terápiával és gyógyszerrel kész megoldást kínálnak. Még az ellenállást is tökéletesen beépítik a gazdasági döntések mátrixába, az antikapitalista kocsmákkal, az alternatív kultúrával és színházakkal, de még a mozik termei is úgy vannak felcímkézve, hogy Hollywood és a művészfilm dichotómiája szembetűnően elkülönültté váljon a fogyasztó számára. A rendszerellenes felkiáltások üresen kongó hangzatos szólamaikkal a fennálló viszonyok éltetésévé, újabb társadalmi karakterré formálódnak. Végül a személyiség a szabadidőben megvásárolható és a munkaidőben eladható dologgá torzul. „A tömegfogyasztás [...] ezen a téren széles kiterjedt ideológiai berendezkedést teremt, amely uralkodik a nyilvánosság orgánumain, s amelynek mozgó középontja a presztízsfogyasztás, s amely egy »image« kialakításának eszközévé, használati utasításává fejlődik ki; vagyis az ember nem önmaga kedvéért öltözködik, dohányzik, utazik [...] hanem azért, hogy saját életkörén belül bemutassa egy ilyenformán nagyrabecsült típus »image«-át. Nyilvánvaló, hogy itt az »image« az illető saját tevékenységének, saját állapotának, mindenkor saját létének kifejezett eldologiasodása”.⁶⁰

A gazdasági apparátuson túl a *kultúripar*⁶¹ mégoly jelentősen járul hozzá a konvencionális működésmódok és társadalmi karakterek (*image*) kitermeléséhez. Mechanizmusában egyszerre osztályozza a fogyasztókat és szervezi meg vágyaikat a gondosan kialakított árfekvés hierarchiáján keresztül. A tartalmak lényegi különbsége csak az alakjukban figyelhető meg, azaz minél magasabb értékű egy áru, annál jobban mutatkozik meg benne a hivatkozó termelés. A cél, hogy „[m]indenki viselkedjék [...] úgy, ahogy az az indexek által előzőleg meghatározott szintjének megfelel, és nyúljon olyan kategóriájú tömegtermék után, melyet az ő típusa számára gyártottak”.⁶² A folyamatokat tovább erősíti az internetes platformokon keresztül megvalósuló részleges *kultúripar* kollektivizálás. A tőkétől ugyan nem függetlenedő, de az „akárki” számára elérhető és gyártható tartalmak magasfokon termelik újra az ideologizált karaktereket. Már a

⁶⁰ Lukács: *A társadalmi lét ontológiája II.*, 707.o.

⁶¹ Max Horkheimer – Theodor W. Adorno: *A felvilágosodás dialektikája*, ford. Bayer József, Geréby György, Glavina Zsuzsa, Mesterházi Miklós, Vörös T. Károly, Atlantisz, Budapest, 2011. 153.o.

⁶² Uo. 156.o.

fogyasztás módjában az *eldologiasodás* beteljesedése válik láthatóvá, hiszen a fogyasztó az áruért nem pénzzel, hanem a saját személyiségével, preferenciáival és adataival fizet. Az „akárki” őszintén és megvezetés nélkül reprezentálja a társadalmi karaktereket, tekintettel arra, hogy ő maga a társadalmi karakter. Legyen akár az újratermelő és informális munkából videótartalmat készítő *tradwife*, a szivarozó és égetett szeszt kortyolgató *toxic masculinity influencer*, a tökéletes testet propagáló edzőterem személyiség és így tovább. A filmekkel ellentétben itt nem színészek alakítják az *image* által formált szerepeiket, hanem a mindennapi valóság valamely résztvevője, megélt életének pillanatait a nyilvánosság elé bocsájtja. A fogyasztói adatok birtokában az algoritmusok mesterkélt játéka – ami persze nem független a platform tulajdonosának érdekeitől – mindenki számára a kizárólag neki megfelelő valóság részletet mutatja meg, ezzel is rásegítve a szerepek legitimációjára. A jobboldal hőböröghet a liberális propagandán, az ellenzék azt hiheti, hogy többségben van, és a periférián rekedtek pedig abban az elképzelésben ringathatják magukat, hogy ha elég keményen dolgoznak, sikeres üzletemberekké válhatnak. A folyamat mentén tehát nemcsak a személyiség tulajdonságai, képességei és célja idegednek el, hanem maga az egész személyiség is. A mindenhol előtérbe kerülő *eldologiasodott* társadalmi karakterek tendenciájukat tekintve pedig egyre inkább összekeverednek és egybeolvadnak az identitással.

3.3. A misztikus azonosság

A személyiség *eldologiasodása* nem vezet szükségszerűen az identitás, azaz a tudatos önmeghatározás *eldologiasodásához*. Elsősorban azért, mert az *eldologiasodás* csupán absztrakt formai változást idéz elő, így az *eldologiasodott* dolog tartalmi szempontból érintetlen marad. Például a bérbe adott munka áruvá válásakor, a munka alapvető struktúrája semmilyen változást nem szenved el, ellenben a külsővé válása olyan formai torzulást hoz létre, amelyet a *kontemplativitás* és *fetiszizálás* kategoriális vagy anyagi különbségként érthet. Ez még csak annyit jelent, hogy a modern társadalomban való funkcionális létezés nem vezet elkerülhetetlenül ahhoz, hogy a tudatos önmeghatározás teleologikus tételezése a gazdasági termelés érdekeit kövesse. Ekkor válik kritikus problémává a társadalmi karakter idegen érdekközvetítése. Az *eldologiasodott* személyiség formaváltozásának meghatározó motívuma a társadalmi karakterrel való hasonlása, amely egyaránt megnyilvánul a termelésben, a fogyasztásban és a külső megjelenésben. Az ily módon tételezett fogyasztás és termelés kapcsolata a következő összefüggésben világítható meg: „A Műtárgy – akárcsak minden más termék – megalkotja a szépség élvezetére képes, műértő közönséget. Ezért a termelés nemcsak

tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára”.⁶³ A termelőerők fejlődése közvetlenül továbbfejleszti az emberi képességeket és mindezért csupán az egyének önálló személyiségét kell feláldoznia. A hatalmas intézmények korában a rendi morál és erkölcs felbomlásával, csak az egyre jobban dübörgő acél, a termelés határozza meg a fogyasztás tárgyát és törekvését, amelyet a kapitalista ideológia által kitermelt társadalmi karakterek szavatolnak.⁶⁴ „A munkás mindenekelőtt csak akkor ébredhet társadalmi létének tudatára, ha tudatába kerül saját áru mivoltának. Közvetlen léte – mint megmutattuk – tiszta és merő objektumként illeszti bele őt a termelési folyamatba”.⁶⁵ A valódi probléma tehát akkor kezdődik, amikor az *eldologiasodott* tudat önmeghatározása nem önmagára mint egyéni személyiségre vonatkozik, hanem a személyisége által közvetített társadalmi karakterre, a személyiségének áruformájára, ami az eldologiasodott, vagyis a *hamis tudat*⁶⁶ látásmódján keresztül, a *kontempláció* és *fetisizmus* közbenjárásával, szinte elkerülhetetlenné válik. A *kontemplativitás* a személyiség áruformáját, azaz a társadalmi karaktert, természetes, objektív és megváltoztathatatlan valóságként kezeli, holott az csupán az adott társadalmi rend és termelési viszonyok érdekeit és céljait közvetítő formális absztrakció. Önmaga megértésére és meghatározására irányuló törekvései ezáltal minduntalan a rendszer irracionális határaiba ütköznek.

3.4. Az identifikáció, mint cél

A tudatos önmeghatározás *eldologiasodásából* következő számtalan negatív hatásból csak a legközvetlenebb fejleményt tárgyalom, amely az általános vagy „hétköznapi” gyakorlat mögött húzódó törekvések és célok torzulása. A társadalmi karakter ugyan közvetíti a termelési viszonyok érdekeit, de nem rendelkezik valójában vett eszmei mozzanatokkal és célokkal, sokkal inkább valamilyen elkülönülést elősegítő kategorizálással. A személyiség és a társadalmi karakter közötti hasonlóság csupán formai értelemben realizálódik, azaz a személyiség által közvetített tevékenység és megjelenés úgy tűnik fel *mintha* az adott társadalmi karakterrel

⁶³ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiája, I. kötet: Történeti fejezetek*, ford. Eörsi István, Magvető, Budapest, 1976. Idézi Marxot, 333.o.

⁶⁴ lásd Lukács: *A társadalmi lét ontológiája II.*, 568–569.o. és *A társadalmi lét ontológiája, I.* 332–334.o.

⁶⁵ Lukács: *Történelem és osztálytudat*. 256.o.

⁶⁶ Uo. 111.o.: „A tudat egyrészt *szubjektíve* a társadalmi-történeti helyzetből jogosultként, érthetőként és megértendőként, tehát »helyesként« jelenik meg, másrészt *objektíve* a társadalmi fejlődés lényegét elkerülőként, azaz inadekvátan megértőként és kifejezőként, tehát »hamis tudat« -ként. Más szempontból viszont ugyanez a tudat úgy jelenik meg, mint ami *szubjektíve* kudarcot vall a saját maga által tételezett céljai tekintetében, ugyanakkor elér és elősegít számára ismeretlen és általa nem akart, *objektív* célokat”.

azonos, vagy hasonló lenne. Az ezt megelőző aktusban a személyiség céljai a konkrét vagy voltaképpen tárgy megvalósulására irányultak, ami a tevékenységen keresztül valóságos formaváltozást hozott létre, függetlenül attól, hogy elidegenült-e vagy sem. A tudatos önmeghatározás eredményeképpen viszont megváltozik a teleologikus aktus, hiszen eddig tevékenységének és megjelenésének a társadalmi karakterrel való hasonlósága okozta azonosulását, ellenben az önmeghatározással, a karakterrel való azonossága fogja meghatározni tevékenységét és megjelenését. Attól kezdve tehát hogy azonosította magát az adott társadalmi karakterrel, tevékenységének célja nem a tárgy, hanem társadalmi karakterének megvalósítása lesz. Mivel „[...] a gyakorlat olyan teleológiai aktus, amelynél a célkitűzés tárgyilag és időben is megelőzi a megvalósulást”,⁶⁷ a hétköznapi életének általános tevékenységét a társadalmi karakterhez való autenticitása fogja rendszerezni. Az identitás céllá válása tehát azt jelenti, hogy az egyén tevékenységének, fogyasztásának és megjelenésének célja minduntalan „önmagának” mint társadalmi karakternek a kifejezése vagy megtalálása. Ez szélsőséges esetben azt jelenti, hogy a mozi tervei közül nem azért fogja a művészfilmet választani, mert valamilyen összetett esztétikai megfontolása erre sarkallja, hanem mert az adott film kategóriája illeszkedik legjobban ahhoz az *image*-hoz, amit a társadalmi karaktere reprezentál. Ugyanez igaz lehet bármilyen egyéb címkére, mint például a *cruelty free*, *handmade*, *indie* stb. Nem is lehetne más megfontolása ebben a szituációban, hiszen az adott karakter nem rendelkezik normatív aspektussal az egyénre nézve azon túl, hogy az ellene való cselekvés rombolja a hitelességét.

Mivel a társadalmi karakterek nemcsak az adott áruk fogyasztói, hanem – a másik oldalról nézve – áruk a termelés számára, az egyes embernek érdekében áll saját környezetének, viszonyainak és tőkéjének a legmegfelelőbb, legjobban értékesíthető társadalmi karakterének megformálása. Ebből következően a fennálló önmeghatározás átmenetileg felfüggesztődik és új cél fogalmazódik meg: az „értékesebb” mássá válás. Strukturálisan nem történik változás, csak éppen új társadalmi karakter kerül a régi helyére, amely ezáltal részben átformálja a hétköznapi tevékenységet. A problematikus folyamat itt az, hogy nem a személyisége által közvetített tevékenységen keresztül válik hasonlónak az adott társadalmi karakterhez, hanem hogy egy új, előre felkínált társadalmi karakterhez szándékozik formálni személyiségét. Az új önmeghatározásnak tehát nincsen semmilyen megelőzőleges – még ha az *hamis tudat* is – igazolása, csupán valamiféle vágy vagy szándék, hogy létrejöhessen a kívánt reprezentáció. Az új önmeghatározás kivitelezésének tehát olyan alapvető torzuláson kell átmennie, amely a társadalmi karakterhez való hasonlóság eredeti kiváltó okának a saját tevékenységének

⁶⁷ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiája*, I., 317.o.

hiányából fakad. Mindez nem jelenti azt, hogy ne lenne képes kifejezni az új karakter egyes sajátosságait, ellenben az biztos, hogy a totalitást tekintve hiányosságokkal fog rendelkezni, figyelembe véve, hogy elmulasztja megragadni az alapvető viszonyok és tevékenységek komplexumát, tehát bármennyire is kívánna „mássá” válni, valójában mindig idegen lesz számára. Ebből következően a tudatos önmeghatározás, mint cél minden esetben „hamis identitáshoz” fog vezetni abban az értelemben, hogy létrejötté erőszakos, kikényszerített, *eldologiasodott* és reflektálatlan.

4. A cselekvés, az identitás és a forradalom

Az *eldologiasodás* jelenségének mélyebb rétegekbe való haladása, tendenciáját tekintve a személyiség teljeskörű dologgá válásán túl, az önmeghatározás idegenségéhez vezet. Az eddigiekben tárgyalt eshetőségek rámutattak azokra a folyamatokra, intézményekre és szemléletmódokra, amelyek aktívan elősegítik az *eldologiasodás* kiteljesedését, mint a *kontempláció*, a *fetisizmus*, a *racionalizálódás*, a *kultúrpar* stb. A továbbiakban megkísérlek kijutási lehetőségeket vázolni az eddig tárgyalt meglehetősen rezignált állapotból. Először a Lukács által kifejtett, az *eldologiasodás* jelenségében létrejövő objektív önismeret, az adekvát társadalmi tudat forradalmi lehetőségét részletezem, majd egy ezzel radikálisan ellenkező megoldási javaslatot, amely Rosa Luxemburg és Hannah Arendt gondolkodásán keresztül vezetve mutatja meg a cselekvés választásban kirajzolódó tudatos önmeghatározás lehetőségét.

4.1. Az *eldologiasodás* mint forradalmi potenciál

Lukács gondolkodásában az *eldologiasodás* végkifejlete nem torpan meg az emberi lényeg eltorzulásánál, hanem éppen ellenkezőleg, létrehozza és elősegíti a *proletariátus* osztálytudatra ébredésének forradalmi lehetőségét. A *proletariátus* önismerete, ahogyan arra kitértem a 3.1 fejezetben, pusztán annak a viszonynak a felismerése és tudatosítása, amely hatására a szubjektum a termelés mód tárgyává, tehát áruvá válik; hogy egyáltalában vett osztállyá formálódik a kapitalizmussal szemben, valamint, hogy az általa megélt valóság, amely keretet szab társadalmi létének, teljes mértékben az emberi alkotás eredménye.

A munkás önmaga számára a társadalmi történésekben és a termelési folyamatokban közvetlenül objektumként jelenik meg, tekintettel arra, hogy még a mindennapi életben zajló – amelyben tagadhatatlanul szubjektumnak bizonyul – szükségleteinek elemi kielégítése és fogyasztása is a termelésnek és az újratermelésnek egy-egy mozzanata.⁶⁸ Így a társadalmi

⁶⁸ Lukács: *Történelem és osztálytudat*. 253.o.

folyamatokban szerepét vesztett színésszé, a munkafolyamat pusztá tárgyává silányul. Olyan absztrakciós folyamattal találja szembe magát, amely rákényszeríti a személyiségéről és munkaerejéről való lemondásra, önmagának áruba bocsájtására, de éppen ez a szubjektum és az objektum közé ékelődő hasadás teremti meg a lehetőséget, hogy tudatosíthassa saját helyzetét. Ahogy a munkás elkezd ráeszmélni önmaga tárgyiasságára és arra, hogy „[...] ez a közvetlenség sokszoros közvetítés következményének bizonyul, ahogy kezd világossá válni, mennyi mindent előfeltételez ez a közvetlenség, kezdenek széthullani az árustruktúra fetisizált formái, a munkás felismeri önmagát és saját magának a tőkéhez való viszonyát az áruban”.⁶⁹ Ez a fel- és megismerés már gyakorlati jellegű változásokat idéz elő a tudatban, mert a munka mint áru, eddig lepellet takart objektív jellege mint a csereértékben feloldódott használati érték és a munka sajátos jellege, a személyiséghez való elválaszthatatlan tartozása, társadalmi valóságra ébred. Ezen folyamat pillanatnyi spontaneitása és eseményjellege itt még erősen kétségbe vonható. Lukács amellet érvel, hogy a társadalmi lét tudatára mint az árunak öntudatára ébredése kizárólag a – történelmi – *proletariátus* számára lehetséges, abból kifolyólag, hogy a valóban kiszolgáltatottak közvetlenül szembesülnek az áru meztelen és absztrakt formájával.⁷⁰ A felismerés lehetőségéből így rendkívül nagy csoportot kizárva, a „szellemi” munkát végzőket eredendően elveszteként feltételezi az *eldologiasodás* forgatagában. Míg a „fizikai” munkát folytatók esetében a munkaerő áruvá válása csak a tevékenységük formai változását eredményezi, addig a „szellemi” munka esetén például a „[...] bürokráciában stb. eldologiasodott ember azokban a szerveiben is eldologiasodik, mechanizálódik, áruvá lesz, amelyek ez ellen az eldologiasodás elleni lázadásnak egyedüli hordozói lehetnének. Gondolatai, érzései stb. is a maguk minőségi létében eldologiasodnak”.⁷¹ Az *eldologiasodás* mennyiségi növekedése a kritikus ponton tehát átcsap az *eldologiasodás* minőségi átalakulásába, létrehozva ezzel a munkás teljes benső tartalmának áruformára változását. A „szellemi” munkás teljesítményének személyiségétől való elválasztása, egy lépessel mélyebbre hatol az *eldologiasodásban*, mert nem csupán teljesítménye válik áruvá önmagával szemben, hanem képességei, tudása, temperamentuma is, és mindezek funkcionálásának merő elszenvedőjévé és nézőjévé válik. Érdemes azonban megjegyezni, hogy ha az *eldologiasodáson* valóban csak absztrakt formai változást kell értenünk, akkor a lényegre nézve nem következhet be strukturális változás, tehát a „szellemi” munkás bármennyire is prostituálja elveit és meggyőződéseit, a tőkéhez való viszonyából eredően nem veszítheti el

⁶⁹ Uo. 256.o.

⁷⁰ Uo. 260.o.

⁷¹ Uo. 260–261.o.

helyzetének felismerésére vonatkozó lehetőségét, mindazonáltal sokkal kevésbé mutatkozik meg számára önnön viszonyainak valósága a maga kényszerlenségében. A Lukács által meglehetősen antagonizált újságíró,⁷² habár *eldologiasítja* teljes személyiségét és szolgálatába állítja az adott társadalmat meghatározó ideológiának, mindezekről függetlenül tevékenységének viszonyában ugyanolyan munkás, mint azok, akik a papírgyárakban dolgoznak. Az árujelleg formáját minden bér munkát végző egyén magán viseli, a döntő különbség itt csak az lehet, hogy a létezés hamis megjelenésmódjai mennyire közvetlenek.

Az áru tudata megvilágítja azokat a mozzanatokat, amelyek az egyént közvetlenül társadalmivá teszik, és ezzel együtt azt is, hogy a helyzetében és az érdekeiben nem egyedi, hanem általános pozíciót tölt be. Ezen a ponton nem annak a tudatára ébred, hogy a nagybetűs *proletariátus* osztályának része, hanem hogy a termelés folyamatán belül olyan általános és jellemző helyzetet foglal el, amely az össztermeléshez és a társadalomhoz való viszonyában azonos mások helyzetével, azaz osztályt alkotnak együttesen. Ekképpen céljaik és érdekeik nem a hozzárendelés mentén válnak ekvivalensé, hanem mert egyedi körülményeikben ugyanazok a viszonyok valósulnak meg, mint kollektív helyzetükben. Ez a felismerés még nem kizárólag „a proletariátusra jellemző specifikum. A proletariátus helyzetének egyszerűsége azon nyugszik, hogy a közvetlenségen való túllépés itt a társadalom totalitására irányuló intencióval rendelkezik [...] és ezért a proletariátusnak – *értelme* szerint – nem kell megmaradnia a visszatérő közvetlenség viszonylag magasabb fokán, hanem szüntelen mozgásban van e totalitás felé, vagyis az önmagát állandóan megszüntető közvetlenség dialektikus folyamatában halad”.⁷³ Az eddig tárgyalt felismerés tehát csak akkor vezet a *proletariátus* osztályának létrejöttéhez, ha az *eldologiasodás* közvetlenségének túllépésére, a cselekvés objektumait jellemző tárgyiség átalakításának céljával válaszolnak. A *proletariátus* osztályának érdekközössége önmaga osztályként való létezésének felszámolására irányul, tehát mindannak a dologiságnak megváltoztatására, amelynek gyakorlati kölcsönhatásából egyfelől az osztályt alkotó szubjektumok tudata létrejön, és amely másfelől, ezzel egyidőben személyiségüknek és emberi lényegüknek torzulását okozza.⁷⁴ „Az a felismerés tehát, hogy a társadalmi tárgyak nem dolgok, hanem emberek közötti viszonyok, ezek folyamatokba való teljes feloldásáig

⁷² Uo. 167–168.o.

⁷³ Uo. 262–263.o. és Vö. Uo. 135–136.o.

⁷⁴ Uo. 267–268.o.: „A proletariátusnak »nincsenek megvalósításra váró eszményei«. A proletariátus tudata, gyakorlattá válva, csak azt tudja életre kelteni, amit a történelmi dialektika döntésre kényszerített, soha nem képes azonban »gyakorlatilag« túltenni magát a történelem menetén, és pusztán kívánságokat vagy ismereteket arra rákényszeríteni. Mert a proletariátus maga sem egyéb, mint a társadalmi fejlődés tudatossá vált ellentmondása”.

fokozódik”,⁷⁵ hiszen a *proletariátus* a tőke dologiság termelésének és újratermelésének folyamatában nem csupán úgy jelenik meg, mint *eldologiasodott* objektum, hanem mint a termelés valódi szubjektuma és végrehajtója is. Az eddig igaznak és valóságosnak vélt tények, jelenségek, elrendező és szervező törvények egyformán feloldódnak a polgári gondolkodás által *fetisizált* formák alól, hogy a totalitás kategóriája felől nézve megmutatkozhasson: nem többek mint „[...] az összfolyamat részei, eloldozott, mesterségesen elszigetelt és megmerevített mozzanatai”.⁷⁶ Az ily módon értett *proletariátus* tudatának kifejlése mint a történelem azonos szubjektum-objektuma, gyakorlatában és tevékenységében képessé válik megváltoztatni a valóságot. „E tudat [...] gyakorlati lényege [...] abban nyilvánul meg, hogy az adekvát, helyes tudat saját objektumainak, így elsősorban önmagának a megváltoztatását jelenti”.⁷⁷ A tudat és a létezés itt megjelenő azonossága, nem az egymásnak való megfelelés vagy egybeesés, hanem, hogy ugyanannak a történelmi dialektikus folyamatnak a mozzanatai.⁷⁸ Amennyiben egyesülni képes az elmélet, a gyakorlat és a mozgalom, annyiban a *proletariátus* képessé válik önmaga azonosságának dologiatlan meghatározására, de mindez csak a konkrét gyakorlati cselekvés első lépésében mutatkozhat meg, mert „[n]em elég, ha a gondolat a megvalósulásra tör, a valóságnak önmagának is a gondolatra kell törekednie”.⁷⁹ Lukács tagadhatatlanul a *párt* szervezettségében találja meg a valódi szabadság megteremtésének lehetőségét és ezzel egyúttal az egyetlen kiutat az *eldologiasodásból*. A jelenlegi szabadság korrump és korrumpáló mivolta a dologi és eldologiasító tulajdon által elszigetelt egyének, mások szabadságnélküliségére épülő kiváltsága. Mindebből az következik, hogy a polgári gondolkodás által *fetisizált* egyéni szabadságról való lemondás nélkül, minden törekvés, még ha a legtisztább módon is nyilvánul meg, gyakorlatilag megőrökíti a társadalom belső struktúráját. Lukács szemében erről a szabadságról való lemondás és a személyiség elvont nézőpont alá helyezése, bármennyire is irracionális kíváncsalmként fejeződik ki az adott kapitalista társadalmi viszonyok között, az ember *eldologiasodott* személyiségétől való eloldódáshoz vezet, azaz az objektumszerep megszűnéséhez. „E lépés előfeltétele azonban az egész személyiség cselekvő beavatkozása”.⁸⁰ A „végcélhoz” vezető első lépés tehát az elmélet gyakorlatba fordítása a *párton* mint egység szervezettségén keresztül, „[...] mivel a kommunista

⁷⁵ Uo. 271.o.

⁷⁶ Uo. 276.o.

⁷⁷ Uo. 295.o.

⁷⁸ Uo. 302.o.

⁷⁹ Uo. 56.o. Idézi Marxot

⁸⁰ Uo. 411.o.

párt létrejötte csak az osztálytudatos munkások tudatos műve lehet, a helyes megismerés minden egyes mozzanata egyben a megvalósulás felé tett lépést is jelent”.⁸¹

Az eddig kifejtettek alapján olybá tűnik, hogy ha az identitás *eldologiasodó* tendenciája egyszer elért arra a pontra, hogy önmagát azonosítani vélje valamely társadalmi karakterrel, akkor ezen eldologiasodottságából kizárólag annak a társadalmi struktúrának az eliminálásával szabadíthatja fel autonóm és valódi önmagát, amely belekényszerítette a tévedésébe. „[O]lyan ütközeteket kell megvívni, amelyekben nemcsak a jelenlegi társadalom, de az általa kitermelt embertípus is elpusztul”.⁸² Az legalábbis láthatóvá válik, hogy még az önkritikus *proletariátus* öntudata is, amennyiben identitását abból a helyzetből merítené, amelyben létrejön, abba a csapdába esne, amibe a személyiség is, amikor a tevékenységének a társadalmi karakterhez való hasonlítását elvégzi. A történelem ellenben sokszor mutatott példát arra, hogy az *eldologiasodással* való küzdelem, nem a szakszervezetek és politikai pártok buzdító propagálására indultak meg, hanem éppen tőlük függetlenül és ösztönszerűen. A következőkben áttérek a politikai cselekvés és az egyáltalában értett cselekvés választásában megvalósuló önmeghatározás lehetőségére.

4.2. A cselekvés választása

Hanna Arendt *Az emberi állapot* című tanulmányában merőben más jellegű társadalmi képet tárgyal, mint Lukács, ám az általa fejtegetett politikai aktivitás és kontemplativitás lényegében ugyanazt a problémakomplexust veti fel, amelyet Lukács feltérképez a *racionalizálódó* termelési viszonyok mentén, és amelyet Rosa Luxemburg a spontán tömegmozgalmak elméletével és gyakorlati jelentőségével is kifejez.

Arendt a személy önazonosságának valódi megmutatkozását a cselekvés és a beszéd aktusában látja meg, pontosabban a tevékenységek által megvalósuló és a később elbeszélhető élettörténetben. Gondolatmenetét a hellén poliszokig vezeti vissza, a hőstettek korára, ahol a legmulandóbb ember által alkotott termék, önmaguk története képes volt fennmaradni a mítoszok, tragédiák és eposzok szüntelenül mesélt világában. Az ember lényegét itt nem az határozza meg, hogy milyen tulajdonságai és sajátosságai vannak, hanem az, hogy az élete lezártaival miként válik „valakivé” a narrációban, amelyet a polisz szervezete szavatol a közös emlékezés folytonosságában, és egyúttal megteremti a valóság színpadát, ahol a történet hőse konkrétan megjelenik, hallhatóvá és láthatóvá válik. „Ez az önértelmezés azt vallja, hogy a

⁸¹ Uo. 432.o.

⁸² Uo. 406.o.

politika birodalma közvetlenül a közös cselekvésből sarjad ki, az emberek »szavakban és tettekben nyilvánuló érintkezéséből«. A cselekvés így nemhogy a legszorosabb mértékben kötődik mindannyiunk közös világának nyilvános szeletéhez, hanem ez az a tevékenység, amelyik alkotja azt”.⁸³ A polisz tehát nem valami merev formai apparátus, amely misztikus dologisággal és hatalommal rendelkezik, hanem éppen ellenkezőleg, a különálló egyének tevékenységének és kommunikációjának közösséggé szerveződése. Jellegét tekintve nem a térben helyezkedik el, hanem maga a megjelenés tere, „[...] ahol az emberek nem pusztán mint más élő vagy élettelen dolgok léteznek, hanem kifejezetten megalkotják a megjelenésüket”.⁸⁴

A megjelenés tere általános kategóriaként minden olyan alkalommal létrejön, amikor az emberek a beszéd és a cselekvés céljával egyesülnek. Itt a lényegi mozzanat, hogy a megjelenés tere nem a szó szoros értelmében vett jelenlét vagy ottlét, hanem az önmagát kifejező aktivitás, a megmutatkozás. Ahol tehát nincsen szó és tett kizárólag úgy, mint öncél, ott nem beszélhetünk megjelenésről sem. Mindezzel tökéletesen rámutat arra a formai különbségre, amely a bér munka és a szabad tevékenység között létrejön, vagyis magának az *elidegenedésnek* az egyénre gyakorolt hatására. A megjelenés tere lehetővé teszi a nyilvánosság, vagyis a már szervezeti, objektív formát öltött tér létrejövését, és a különböző politikai alakzatokat, amelyekben ez a szerveződés érvényre juthat. Ebből kifolyólag, aki lemondja vagy megtagadja részvételét az így kialakuló szerveződésben, az valójában a közösség tevékenységéből sarjadó hatalomról, ezzel együtt saját hatalmáról mond le, vagyis arról, hogy önmagát valóra válthassa. Minden, ami a valóságot alkotja és ami valóra válhat, a nyilvánosság terén keresztül jöhet létre, vagyis a cselekvés és beszéd aktivitásában. Az ezzel szembekerülő *kontemplativitás* pontosan azon a módon értelmezhető, ahogy azt Lukács is teszi. A nyilvánosság terétől való elfordulás, legyen az bármilyen okból, annak a viszonynak a tagadása, amely alapvetően létrehozta azt. Szembetűnő probléma, hogy a megjelenésről lehetséges „lemondani”, ám súlyosabb dilemmát okoz az olyan szerveződés formái fennmaradása, amelyet már nem hoz létre dinamikusan tagjainak tevékenysége. „A zsarnokság a nyilvánosság birodalmának nem csupán egy-egy szegletében, hanem az egészében megakadályozza a hatalom kibontakozását; más szóval olyan természetességgel szüli meg a tehetetlenséget, ahogyan a többi államforma a hatalmat”.⁸⁵ A hatalomnak mint aktív tevékenységnek, valódi ellenszere a kényszer és a tehetetlenség. Az önkényuralkodó zsenialitása abban mutatkozik meg, hogy képes szisztematikusan elfojtani a

⁸³ Hannah Arendt: Az emberi állapot, ford. Pályi Márk, 2000, 2017, 6. sz. 58.o.

⁸⁴ Uo. 58.o.

⁸⁵ Uo. 62.o.

megjelenés terét, vagyis minden olyan érdeket, amely a valójában értett tevékenységre sarkalná polgárait. Minél inkább mechanizálja és felaprózza a tevékenység megvalósulásait, minél jobban elrejtí valódi tartalmukat, tehát minél idegenebbé válnak a társadalmi létben, annál biztosabban gyakorolhatja felettük hatalmát. Itt tehát nem arról van szó, hogy a zsarnok az erőszakon keresztül eltiporja a népet, és szögesdrótokkal elzárja a megvalósulás terét, hanem éppen ellenkezőleg, módszeresen átformálja és *eldologiasítja* a társadalmi funkciókat, viszonyokat, intézményeket és tagjaikat, hogy a tökéletes lepellet betakart polgárok ne ismerhessék fel valódi szerepüket a gazdasági, társadalmi és történelmi folyamatokban. Mindez a látszat kizárólag addig állhat fent, amíg az egyének tartózkodnak a cselekvés és a beszéd aktivitásától, azaz mindaddig amíg *kontemplativitásukkal* és „elvonulásukkal” belegyeznek a fennálló uralomba. A tehetetlenség és a kényszer itt úgy ismétlődik meg, ahogyan már utaltam rá a 2.1 fejezetben Vivek Chiber megfogalmazásában. A kényszer itt nem erőszakos folyamat, és nem is a „hamis tudat” vagy az indoktrináció eredménye, hanem a kiteljesedő *eldologiasodottság* absztrakciójában kibontakozó egyéni tehetetlenség látszatának néma kényszere, mégpedig az, hogy valamiből meg kell élni.

Arendt értelmezésében a tevékenységek indítékai és céljai sosem lehetnek egyediek, úgy ahogyan az eredmények sem. Számos dolgot elárulhat a végrehajtó kezek személyiségéről, tulajdonságairól és képességeiről, de a valódi sajátos jelentés magában a véghezvitel eleveenségében áll. Az emberek legnagyobb elérhető teljesítménye az olyan tevékenység, amely „[...] nem hagy maga után művet [...], hanem minden értelme magában a véghezvitelében merül ki”.⁸⁶ Az olyan cselekvés és beszéd, amely nem a cél megvalósítására törekszik, hanem a cél feloldódására a tevékenységben, maga a tiszta jelenlét és az önazonosság egyik lehetséges formája. Az így keletkező termék vagy mű nem a munkafolyamat eredménye, lezárása vagy külsővé válása, hanem maga az aktivitás, azaz a szubjektum mint cselekvő önazonosság válik művé. A cselekvés és beszéd tendenciózus leértékelődéséről tökéletesen tanúskodik a kapitalista termelési viszonyokban kialakuló tevékenységekhez tapadó értékhierarchia. Természetesen értelmetlen összemérni a tiszta cselekvés kifizetettségét a valójában is előállító ipar értéktermelésével, de a foglalkozások közötti reláció már társadalmi „megbecsültség” szempontjából is az utóbbi irányába mutat. Az antikvitásban még a politika is a tiszta cselekvések vagy „művészetek” közé volt sorolva, és olyan tevékenységekkel volt rokon, mint a hajózás, az orvoslás vagy a színészet, ahol a teljesítmény és a termék azonos magával a

⁸⁶ Uo. 65.o.

megcselekedésével.⁸⁷ „Az antik politikafelfogás gyökere az a meggyőződés, hogy az ember qua ember, az egyedien különböző egyes egyén a beszédben és a cselekvésben jeleníti meg és vállalja föl magát, és hogy ezeknek a tevékenységeknek, anyagi haszontalanságuk ellenére, tartós minőségük van, ugyanis megteremtik a saját emlékezetüket”.⁸⁸ Arendt élesen rámutat arra, hogy a tiszta cselekvés teleológiai tételezettségéből eredően már önmagában is az *elodologiasodás* tagadásává válik. Az egyéni helyzet felismerése a kényszerrel és a zsarnokkal szemben már önmagában elegendő ahhoz, hogy a dologi viszonyoktól való elvonatkoztatás lehetségessé váljon. Nincs tehát eredendően szükség a pártszervezetekben való feloldódásra, azaz a személyiség és identitás purgálására, mert már akkor létrejönnek makulátlan tisztaságukban, amikor a cselekvés és beszéd visszaszerzi jogos birodalmát.

Arendt tévesen azt állítja, hogy: „Rosa Luxemburg nem volt ortodox marxista, sőt csakugyan olyan kevésbé volt ortodox, hogy kétségbe vonható, marxista volt-e egyáltalán. [...] Marx olvasását inkább »gondolati merészségeért« ajánlotta barátai figyelmébe, amiatt, mert »elutasította, hogy bármit adottnak vegyen«, nem pedig a következtetéseiértéért”.⁸⁹ Érvelésével valójában pontosan arra mutat rá, hogy Luxemburg miért is volt igazi ortodox marxista.⁹⁰ Ugyanis gondolkodásával a valójában értett forradalom és az azt kiváltó jelenségek súlyeltolódására hívja fel a figyelmet. Az osztálytudatos néptömegek megindulása, a fennálló rend felszámolásáért nem a szervezetiség és a politikai neveltetés eredménye, hanem a kapitalista társadalom lényegében hordozott, tehát szükségszerű összeomlásának terméke. „A kapitalista fejlődés e cél felé irányuló, objektív tendenciája elégséges ahhoz, hogy egyre inkább a társadalmi ellentétek olyan szociális és politikai ébredését, az állapotok olyan tarthatatlanságát hozza létre, hogy ezek előkészítsék az uralkodó rendszer végét”.⁹¹ A forradalmat tehát előre „megcsinálni” és megszervezni tévedés lenne, mert a megfelelő pillanat vagy nem jött még el, vagy már feleslegessé is vált mindaz, amit hivatott beteljesíteni.⁹² A párt és a szervezetiség ekképpen nem előfeltétele a cselekvésnek, hanem a spontán tömegmozgalmak helyes irányba terelésének iránymutatója vagy morális érzülete. A párt azt hivatott szavatolni, hogy a felkelések ne torpanjanak meg a bérharcok és az egyenlőségi küzdelmek szintjén, hogy

⁸⁷ Uo. 66.o.

⁸⁸ Uo. 66.o.

⁸⁹ Hanna Arendt: Rosa Luxemburg, ford. Pályi Márk, *Ex symposion*, 2013, 84. sz. 40.o.

⁹⁰ Talán, ha Luxemburnak módjában állt volna válaszolni, felhívta volna Arendt figyelmét arra, hogy ő maga sokkal jobban marxista, mint ahogy gondolja.

⁹¹ Lukács: *Történelem és osztálytudat*, 100.o., Rosa Luxemburgot idézi.

⁹² Rosa Luxemburg: *Tömegsztrájk, párt és szakszervezetek*, ford. Csordás Gábor, Open Books, Budapest, 2023. 24.o.

törekvéseiket ne a dologiság által elfedett érdekek irányítsák, hanem az emberiséget megnyomorító viszonyok megszüntetésére irányuló aktivitás, a megjelenésből eredő hatalom visszaszerzése. „[A] spontán tömegmozgalomba beviszi a benne rejlő igazságot, miközben keletkezésének gazdasági szükségszerűségét a tudatos cselekvés szabadságává változtatja”.⁹³

Luxemburg nem a forradalom megcselekvésére buzdít, hanem a cselekvés forradalmiságára. Az emancipációért folyó küzdelmeket nem egy ponton kell megvívni, hanem folyamatosan harcban állva, mindig jelen lenni a történelem alakulásában, a visszatérő csaták frontvonalában. Arendt és Luxemburg ugyanazon cél mellett érvelnek: az *elodologiasodás* elleni első lépés a nyilvánosság visszaszerzése, a politikai cselekvés és a tiszta tevékenység választása. Az *eldologiasodottság* formai problémáját beláthatóan nem oldják meg ezek a törekvések, hiszen a tevékenységeket kiváltók célok, önmagukban is magukon hordozzák az árujellegét, így minden olyan cselekvés, amely „értéktelen”, azonnali elutasításra kerül, vagy ha aktualizálódik is, az csak a formális szabadság keretein belül történhet meg. A társadalmi karakter oldaláról nézve pedig hamar feláll az az ellentmondás, amelyet az identifikáció mint cél kapcsolatában kifejtettem, vagyis éppen azon felszólítás mentén válnának szabaddá a tevékenységek, amelynek céljaiban ezen karakterhez való hasonulás szándéka fejeződik ki.

Az ellenben bizonyossá válik, hogy az aktivitás forradalmi jellege, a cselekvésben való megmutatkozás lehetősége, már a hatalomvesztettség, az absztrakt rendszerbe illeszkedés helyzetének, azaz az *eldologiasodottság* viszonyainak felismerését követően testet ölt. A tehetetlenség illúziója összeomlik, amint a társadalmi helyzetre való ráébredés feloldja a kényszer szülte cselekvések irracionális láncolatát. Az identitás *eldologiasodása* ellen – forradalom híján – a legjobb eshetőség az aktivitás, a tiszta jelenlét, a pusztá tevékenység, azaz önmagunk cselekvőként való választása – akár a művészetben, a politikában, vagy a szerveződésben.

⁹³ Lukács: *Történelem és osztálytudat*, 102.o.

5. Irodalomjegyzék

Lukács György: *Történelem és osztálytudat*, ford. Forczek Ákos, Mesterházi Miklós, Gondolat, Budapest, 2023.

Lukács György: *Történelem és osztálytudat*, ford. Tandori Dezső, Magvető, Budapest, 1971.

Lukács György: *A társadalmi lét ontológiája, I. kötet: Történeti fejezetek*, ford. Eörsi István, Magvető, Budapest, 1976.

Lukács György: *A társadalmi lét ontológiája, II. kötet: Szisztematikus fejezetek*, ford. Eörsi István, Magvető, Budapest, 1976.

Arendt, Hannah: Rosa Luxemburg, ford. Pályi Márk, *Ex symposion*, 2013, 84. sz. 39–46.o

Arendt, Hannah: Az emberi állapot, ford. Pályi Márk, *2000*, 2017, 6. sz.

Benjamin, Walter: *A műalkotás a technikai reprodukció korában*, ford. Erhardt Miklós, Mélyi József, Open Books, Budapest, 2024.

Clark, Terry Nicholas & Lipset, Seymour Martin: Are social classes dying? *International Sociology*, 1991, 4. sz., 396–410.

Debord, Guy: *A spektákulum társadalma*, ford. Erhardt Miklós, Open Books, Budapest, 2022.

Éber Márk Áron: *A csepp – a félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*, Napvilág, Budapest, 2020.

Éber Márk Áron: A lelkünkben duruzsoló hatalom- Pszichopolitika, neoliberalizmus és a hatalom új technikái, *Eszmélet*, 2017 tavasz, 113. 190–199.o.

Éber Márk Áron: A dolgozók hatalmának újjászervezéséért, Osztályszerkezet-elemzés Vivek Chiber felfogásában, *Eszmélet*, 2024 tavasz, 141. 14–36.o.

Habermas, Jürgen: Technika és tudomány mint „ideológia”, in: *Válogatott tanulmányok*, ford. Adamik Lajos, Bendl Júlia, Felkai Gábor, Atlantisz, Budapest, 1994. 11–58.o.

Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W.: *A felvilágosodás dialektikája*, ford. Bayer József, Geréby György, Glavina Zsuzsa, Mesterházi Miklós, Vörös T. Károly, Atlantisz, Budapest, 2011.

Luxemburg, Rosa: *Tömegsztrájk, párt és szakszervezetek*, ford. Csordás Gábor, Open Books, Budapest, 2023.

- Marcuse, Herbert: *Negations, essay in critical theory*, Penguin, London, 1968.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Kommunista kiáltvány*, ford. Rudas László, Kossuth, Budapest, 1970.
- Marx, Karl – Friedrich Engels: *Karl Marx és Friedrich Engels művei 3. kötet*, Kossuth, Budapest, 1960.
- Marx, Karl: *A filozófia nyomorúsága*, Helikon, Budapest, 1978.
- Marx, Karl: *A tőke I. kötet*, ford. Rudas László, Nagy Tamás, Kossuth, Budapest, 1978.
- Marx, Karl: *Gazdaság-filozófiai kéziratok 1844-ből*, Kossuth, Budapest, 1977.
- Pakulski, Jan & Waters, Malcolm: The Death of Class, in: *Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*, szerk. David Grusky, Routledge, 2019. 866–874.o.
- Reich, Wilhelm: Válogatott írások, Karakteranalízis, ford. Bodó Péter, *Medvetánc*, 1983, 2–3. sz. 201–206.o.
- Szalai Miklós: Analitikus Marxizmus – A Marxizmus feladása vagy megújítása? In: *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*, szerk. Antal Attila, Földes György, Kiss Viktor, Napvilág, Budapest, 2018.
- Tamás Gáspár Miklós: Igazság és osztály, in: *Antitézis*, Kalligram, Budapest, 2021. 113–194.o.
- Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. Ábrahám Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2020.
- Wolff, Robert Paul: Az anarchizmus védelmében, In: *Anarchizmus ma*, szerk. Bozóki András, Seres László, Sükösd Miklós, ford. Bodnár Judit, Böröcz József, T-Twins, Budapest, 1994. 218–256.o.